

A NORMALIZACIÓN DA *FRANXA EXTERIOR* DA LINGUA GALEGA (e II)

FRANCISCO FERNÁNDEZ REI

Instituto da Lingua Galega

"Hai unha terra no Leste que, longa como unha cobra, é suma de moitas terras, climas e paisaxes (...) É unha franxa que desce dende a Serra do Rañadoiro a morrer no Penedo dos Tres Reinos e que, maiormente, confóndese con toda Galicia pola lingua e a cultura tradicional e, verticalmente, pola unidade dos *corazois* e de todas as verbas que con eles rimen (...) Bisbarras amorosas e por veces duras, irtas, árdigas, esgrevias. Galicia aquela que os vellos galeguistas chamaban 'irredenta', como se houbera nalgures unha redimida".

(X. L. Méndez Ferrín, Limiar
das actas do *Congreso de Celanova*)

A primeira parte deste traballo tiña como principal finalidade presenta-lo actual estado do proceso da normalización do galego nas comarcas de Asturias e de Castela-León en que é lingua propia, centrándose na diminución do uso lingüístico da xeración dos avós á dos netos, nas iniciativas normalizadoras levadas a cabo por agrupamentos culturais e nas escasas -e moi prudentes- medidas oficiais. A análise completábase coa referencia ás actuais disposicións legais verbo da protección do galego da *franja exterior*, emanadas dos Parlamentos e dos Gobernos autonómicos de Galicia e de Asturias.

O obxectivo fundamental desta 2ª parte é fornecer información sobre as xornadas e reunións científicas nas que, total ou parcialmente, estivo presente a problemática lingüística da Terra Navia-Eo, do Bierzo occidental e das Portelas, dando conta dos principais temas abordados nas diferentes sesións. A continuación figura unha bibliografía actualizada con traballos de lingüística, sociolingüística e antropoloxía relativos á *franja*, xunto con sete documentos aprobados a xeito de conclusión en diferentes congresos e cursos.

4. Xornadas, Congresos e Cursos

4.1. *Encontros do galego exterior. O galego causa común*

Organizados pola MNL (Mesa pola Normalización Lingüística), celebráronse en Santiago do 22 ó 24 de novembro de 1989 estes *Encontros* nos que por primeira vez se analizou a problemática da normalización lingüística de toda a *franja exterior*¹.

Nestas Xornadas Benigno Fernández Braña (Presidente da MDGA) analizou a "Situación sociolingüística do galego de Asturias", Héctor Silveiro e Marisa Cela (da Escola de Gaitas de Vilafranca) trataron sobre "O ignorado galego do Bierzo", mentres que Felipe Lubián (da Asociación Cultural "Xente Nova" de Lubián) falou de "Unha experiencia de recuperación cultural nas Portelas (provincia de Zamora)".

Xosé M. Sarille expuxo as relacións da MNL coas organizacións normalizadoras da *franja*, Manuel Portas analizou os falares do "galego exterior" desde a perspectiva de Galicia e o autor destas liñas ocupouse dos criterios lingüísticos e extralingüísticos para a delimitación da *franja exterior*².

4.2. *I Congreso da Lingua e a Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora*

Organizado polo Clube Cultural "Adiante" e a CXTG-IN celebrouse na vila ourensá de Celanova os días 21 e 22 de decembro de 1989, estruturado en ponencias e comunicacións. Xosé-Luís Méndez Ferrín e Rosa López Fernández levaron a cabo a coordinación do Congreso.

Nas catro ponencias presentadas analizouse a problemática da estandarización do galego de Asturias, León e Zamora (A. Santamarina), a delimitación xeográfica e a caracterización lingüística destas áreas (F. Fernández Rei), a problemática legal do galego no seu ámbito territorial (M. González González) e a constitución histórica do

¹ O 1 de maio do mesmo ano unha representación da MNL tivera unha xuntanza en Vilafranca con membros da MDGA (Terra Navia-Eo), da Escola de Gaitas de Vilafranca, do Grupo *A Curuxa* de Corullón e da Asociación Cultural "Xente Nova" de Lubián para intercambiar impresións sobre o estado da lingua e da cultura galegas nas diferentes áreas da *franja exterior*.

² Estes primeiros *Encontros* do "galego exterior" pecháronse cunha mesa redonda na que ademais dos representantes das organizacións da *franja* interviron o presidente da MNL e o Director Xeral de Política Lingüística, con Elías X. Torres (vicepresidente da MNL e coordinador dos *Encontros*) como moderador.

galego como lingua románica e a constitución de Galicia como entidade nacional (R. Lorenzo).

A actividade normalizadora na Terra Navia-Eo e a situación do galego de Asturias no Proxecto de Lei do Bable foron analizadas en senllas comunicacións por Benigno F. Braña e Enrique Álvarez, mentres que Celso Martínez tratou da mentalidade galega dos escritores da comarca galego-asturiana e Antón Meilán fixo unha breve caracterización da lingua desta comarca estremeira. A problemática da identidade do Bierzo e o uso do galego foron tratados en maior ou menor medida nas comunicacións de Francisco Macías, Valentín Carrera, Marisa Cela, Héctor Silveira e Xesús López Téméz.

A posibilidade xurídica da reintegración administrativa da *franxa* no actual marco legal foi analizada por Alvaro X. López Mira nunha comunicación; e sobre esta problemática xurídica falou tamén Manolo Cidrás Escáneo.

Unha comisión de sete membros (dous da Terra Navia-Eo, tres do Bierzo, un das Portelas e un da Galicia administrativa) elaborou o esbozo do "Manifesto das comunidades de lingua e cultura galegas exteriores á Galicia oficial", que foi logo discutido e aprobado por unanimidade dos asistentes ó Congreso (apéndice documental I). Este Manifesto é o primeiro documento no que se reivindica a plena normalización da lingua e da toponimia galega do occidente das CC. AA. de Asturias e Castela-León.

Na *franja* catalana de Aragón aprobárase un documento semellante na vila de Mequinensa (1 de febreiro de 1984), descoñecido no seu día pola comisión redactora do "Manifesto de Celanova". A "Declaració de Mequinensa"³ foi o resultado do primeiro encontro de alcaldes dos concellos aragoneses da *franja*, baixo a presidencia do conselleiro de cultura da Deputación de Aragón José Bada, mentres que o "Manifesto de Celanova" foi o froito do encontro non oficial de persoas e colectivos sensibilizados na normalización lingüística tanto da Galicia administrativa como da Galicia estremeira. A este Congreso de Celanova non asistiron alcaldes nin concelleiros de cultura dos concellos da *franxa*, que foran invitados polo Clube Adiante.

³ A "Declaració de Mequinensa" figura como anexo do traballo de A. Quintana. Cf. nota 6.

4.3. *Los caracteres generales del gallego de Asturias / Os caracteres xerais do galego de Asturias*

Este curso de extensión universitaria, patrocinado pola Universidade de Oviedo e organizado por Celso Martínez e Antón Meilán, celebrouse na Facultade de Filoloxía ovetense os días 15 e 16 de marzo de 1990, con participación de profesores das Universidades de Santiago e Oviedo. No curso analizáronse as orixes históricas da cultura galego-asturiana (Rosa Mª Cid López), o estado das investigacións da cultura castrexa na Terra Navia-Eo (Elías Carrocera) e a evolución histórica da montaña astur-luguesa (Pegerto Saavedra).

Despois desta "introducción histórica" as sesións centráronse na problemática lingüística. Tratouse a estandarización do galego e a incorporación das variedades galegas de Asturias á norma común (Antón Santamarina), delimitouse e caracterizouse esta área lingüística dentro do bloque oriental da lingua galega (F. Fernández Rei), expúxose a posibilidade dunha gramática escolar do galego de Asturias (A. Meilán e José A. Fernández Vior), deuse a coñecer un avance sobre a situación sociolingüística na poboación escolar (Xosé Rubal) e tratouse a situación legal do galego no seu ámbito territorial (Manuel González).

Antes da clausura celebrouse unha mesa redonda para discutírense os criterios dunha posible normativa lingüística para o galego de Asturias. Verbo disto fixéronse públicos uns acordos (apéndice documental II), que posteriormente se aplicaron na redacción das *Normas ortográficas e morfolóxicas* da MDGA. Na introducción (p. VIII das *Normas*) sinálase que "a proposta pretende ser unha norma del *galego común asturiano*, porque non pode haber unha norma prá fala da Veiga e outra prá de Tapia ou Ibias. É necesario el sacrificio de solucións particulares na busca dun estándar que recolla da mellor maneira a realidade falada nos diferentes concellos".

Era a primeira vez que na Universidade de Oviedo se analizaba a problemática sociolingüística do extremo occidental de Asturias, onde o galego é lingua propia. Nestes momentos estase preparando a edición das comunicacións do devandito curso.

4.4. *Simposio de Antropoloxía "Nos lindeiros da galegitude I"*

Organizado polo Consello da Cultura Galega, celebrouse os días 5, 6 e 7 de xullo de 1990 nas vilas do Cebreiro, A Proba de Navia e Vilafranca do Bierzo, co fin de "conseguir unha máis racional percepción das semellanzas, diverxencias e peculiaridades nas xentes que

moran alí onde remata o límite imposto pola realidade administrativo-política".

Neste simposio de antropoloxía deuse cabida á cuestión lingüística da *franja oriental*, tal como se pode apreciar nas actas recentemente publicadas e que figuran na bibliografía final. Concepción Casado tratou a variedade lingüística do Bierzo, Neves Arza presentou un avance da situación sociolingüística do alumnado destas comarcas limítrofes, elaborado pola DEB do ICE de Santiago; e noutra comunicación delimitéi a *franja* e caractericei as súas áreas.

Na sesión lingüística, que tivo lugar en Vilafranca o día 7, presentéi unha proposta de mínimos para a implantación por parte do MEC da lingua e da literatura galega en tódolos centros da *franja*, proposta que fora redactada por A. Santamarina e X. Babarro. Despois dun longo debate sobre o tema, a ampla maioría dos asistentes asumiu esa proposta (apéndice documental III), que posteriormente sería elevada ó Plenario do Consello da Cultura Galega⁴.

4.5. II Congreso da Lingua e Cultura Galegas de Asturias, León e Zamora

Coa colaboración do Clube Cultural "Adiante", a MDGB organizou os días 7 e 8 de decembro de 1990 este II Congreso da *franja exterior*, no que ocupou un lugar preferente a problemática identidade do Bierzo e a suposta existencia dunha "lingua berciana, mistura de galego e leonés".

⁴ A proposta, cunha xustificación previa máis completa verbo do texto lido no Simposio de Antropoloxía, foi aprobada por unanimidade do Pleno do Consello da Cultura Galega o día 5 de outubro de 1990. Cando no mes de marzo de 1991 os medios de comunicación informaron que o Consello elevara a proposta ó Ministerio de Educación e Ciencia, diversos colectivos asturianos denunciaron o suposto expansionismo galego latente en tal proposta.

A Asociación Cultural "Xeira" calificou de "prepotente, cínica y egoísta" esta proposta do Consello, ademais de "expansionista, colonialista y atentatoria contra los derechos de la zona", á vez que estimaba que a actitude da MDGA está "consciente e intencionadamente sirviendo de justificación a los intereses redentoristas del Consello, que se apoya en las reivindicaciones secesionistas de la MDGA" (*LNE*, 16.03.91, p. 57).

A formación política Andecha Astur, pola súa parte, denunciaba o "expansionismo cultural" da Xunta de Galicia. A proposta do Consello da Cultura -diciáse nun comunicado- "pone en absoluta evidencia al Gobierno autónomo de la región en su incapacidad de frenar el expansionismo galleguista dentro del territorio asturiano"; ó mesmo tempo solicitaba un novo ordenamento xurídico-político, para evitar un caso coma o presente "en el que es posible que mediante la injerencia gallega se determine desde Madrid la imposición del gallego a los escolares asturianos" (*LVG*, 16.03.91, p. 26).

Nas sesións caracterizouse o galego do Bierzo e a súa contribución ó actual proceso constituínte do galego común (F. Fernández Rei) e analizouse a problemática da cultura galega da comarca (A. Poncelas Abella), así coma os problemas do ensino do galego nesta área (S. Esteban Radío); por outra parte, expúxose a contribución á literatura galega de Ramón González Alegre, escritor berciano en lingua galega (F. Barjiela de Matarrosa).

Elías Torres analizou a contribución da MNL á normalización da *franja exterior*. O mestre e escritor F. Xavier Frías Conde (membro da MDGA) falou da literatura infantil e o seu papel na recuperación da lingua, centrándose no caso do galego de Asturias. Felipe Lubián tratou da identidade galega das Portelas e sinalou as accións normalizadores que se están a realizar nesa área. Na sesión de clausura os asistentes debateron e aprobaron por unanimidade dous manifestos (apéndices documentais IV e V).

Uns meses antes deste Congreso, na II Escola de Verao do Noroeste-O Bierzo (Vilafranca, 24-29/09/90) organizada polo IGSP (Instituto Galego de Socio-Pedagogía) coa colaboración da MDGB, celebrouse unha mesa redonda na sesión do 27 sobre "A situación da Língua Galega en Asturias, O Bierzo, As Portelas (Zamora) e Galicia"⁵.

4.6. I Xornadas da Língua e da Cultura Galega de Asturias: "Na busca das raíces da Terra Navia-Eo". Homenaxe a Dámaso Alonso

A MDGA, a asociación máis activa das existentes actualmente na *franja exterior*, organizou estas I Xornadas "coel fin de coñocer mellor as raíces del noso pobo, no mesmo lugar onde nos constituímos como asociación". Desenvolvéronse en Grandas de Salime os días 15 e 16 de decembro de 1990, como lembranza de Dámaso Alonso, estudioso dos falares galegos do occidente asturiano.

Na primeira das sesións Enrique López presentou unha ponencia sobre as exploracións mineiras da época romana nos lindeiros en-

⁵ Os participantes foron Xosé Antonio Ron Tejedo (Vicepresidente da MDGA), Nicanor Álvarez Álvarez (Presidente da MDGB), Felipe Lubián Lubián (Membro da Asociación Cultural "Xente Nova" de Lubián) e Elías Torres Feijó (Vicepresidente da MNL). Como moderador actuou Santiago Esteban Radío (Secretario do IGSP), que tamén foi o moderador da mesa redonda "Os avances e os retrocesos na situación da lingua galega en Asturias, O Bierzo, As Portelas (Zamora) e Galicia", celebrada o 19 de setembro de 1991 dentro dos actos da III Escola de Verao do Noroeste-O Bierzo (Vilafranca, 16-21.09.91). Nesta mesa participaron Enrique González Álvarez, Nicanor Álvarez, Felipe Lubián e Elías Torres, en representación da MDGA, MDGB, "Xente Nova" de Lubián e MNL, respectivamente.

tre as dúas comunidades, mentres que Antón Meilán se centrou na constitución histórica da Terra Navia-Eo e nas súas peculiaridades lingüísticas. Xoán Babarro estableceu a fronteira do galego oriental co asturiano occidental nos concellos de Navia, Villallón, Allande e Ibias, baseándose en material inédito da tese de doutoramento que prepara sobre o galego de Asturias.

Na segunda das sesións tratei da importancia na lingüística galega dos traballos de Dámaso Alonso sobre o galego de Asturias e os Ancares; pola súa parte, Celso Martínez disertou sobre a tradición oral na literatura da Terra Navia-Eo.

Na terceira das sesións, Xosé Luís Méndez Ferrín falou do "galego extramurado" Fermín Penzol e Antón Santamarina presentou unha proposta de programa de normalización lingüística para os concellos asturianos de fala galega. Posteriormente, discutíronse e aprobáronse por unanimidade dos asistentes ás Xornadas un manifesto normalizador e outro ecolóxico (apéndices documentais VI e VII).

O punto IV do Manifesto Normalizador de Grandas no que se reclamaba do MEC "a inmediata dotación de profesorado para introducir, a partir del curso 1991-1992, a lingua galega nos diferentes niveles educativos nos centros da zona" provocou a inmediata reacción da Federación de APAs, que axiña realizou unha enquisa entre os pais da comarca, que deu os seguintes resultados: de 1.218 pais preguntados, soamente 32 responderon a favor e 3 abstivéronse (*LNE*, 11.04.91, p. 16).

Esa enquisa levouse a cabo despois dunha campaña constante de intoxicación en contra da MDGA e da suposta galeguización dunhas comarcas que son lingüística e culturalmente galegas, aínda que oficialmente se pretenda negar unha evidencia; por outra parte, hai que ter en conta o tradicional desleixo institucional pola cuestión lingüística da Terra Navia-Eo, tal como se analizou na primeira parte deste traballo. Ademais, aínda hoxe, a xulgar por titulares dos xornais asturianos e polas reaccións de determinadas autoridades, a palabra GALEGO aplicada á fala destas comarcas que pertenceron á GALLAECIA lucense, parece ser un tabú abondo difícil de superar.

4.7. O galego da "franja" noutros congresos e reunións

O estatus legal e a situación sociolingüística da *franja exterior* galega e do catalán da *franja* de Aragón foi analizado por Artur Quintana, da Universidade de Heidelberg, na comunicación "Die galegische und die katalanische *Franja*: ein Vergleich", presentada no

1. *gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katlanistik*, celebrado en Berlín do 20 ó 23 de setembro de 1990⁶.

No seminario *A lingua galega hoxe: estado da cuestión*, organizado pola U.I.M.P. na Coruña do 1 ó 5 de xullo de 1991 falei sobre "O proceso de normalización lingüística na franxa exterior"; e no *I Seminario Internacional sobre Planificación Lingüística / 1st International Seminar on Language Planning*, organizado polo Consello da Cultura Galega (Santiago, 25-28 de setembro de 1991) presentei a comunicación "A planificación lingüística do galego da *franja* do occidente de Asturias e de Castela-León". Neste mesmo congreso a MDGA figurou na sección de "posters", cun texto bilingüe (galego de Asturias-inglés) no que o seu Presidente Benigno Fernández Braña explicaba a orixe e actividades da asociación⁷.

No *Simposio de Antropoloxía. Lindeiros da Galeguidade II (Semellanzas, diverxencias, peculiaridades)*, celebrado os días 11, 12 e 13 de xullo de 1991 en Verín, Chaves (Portugal) e Lubián (Zamora) tratei parcialmente a lingua da *franja* na ponencia "Galego oriental: O Bierzo, As Portelas e O Val de Verín", ó igual que o fixo Manuel Taboada na súa análise das "Características lingüísticas nos límites cen-

⁶ O texto publicouse no Suplemento III de *Lusorama* (1991), 47-72. Quintana inclúe na *franja* galega tres pequenos illotes lingüísticos na fronteira de Portugal: Eljas e Valverde del Fresno, nas provincias de Salamanca e de Cáceres; Ferreira de Alcántara na provincia de Cáceres e Olivenza na de Badaxoz (p. 47 e mapa da p. 72).

Verbo do "galego" de Salamanca e Extremadura cómpre aclarar que en La Alamedilla (Salamanca) e en Olivenza (Badajoz) úsanse variantes dialectais do portugués moderno (e así o consideran os falantes), mentres que nos tres concellos cacereños da rexión de Xalma (Valverde do Fresno, San Martín de Trevello e As Ellas) fállase, segundo Clarinda de Azevedo Maia, "un dialecto de tipo galego-portugués, caracterizado tamén pola presenza de algúns traços tipicamente leoneses" (*Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*, Coimbra, 1977, 97). En La Alamedilla o falar local de tipo portugués é "muito mais aparentado ao português da vizinha zona fronteiriça do que ao dialecto da região de Xalma" (*Ibidem*, 107-108).

Enrique Gargallo Gil, nunha comunicación (iné dita) presentada ó XX Seminario de Lingüística Románica celebrado en Cambridge (3/4 xaneiro de 1992) analizou o hibridismo e a vitalidade das falas cacereñas do Val do Xalma, que "descansen sustancialmente en una base constitutiva de tipo gallego-portugués (*boas noitis, ceu, chegar, fieltu*), lo cual parece explicarse por el origen de los primitivos repobladores de la zona (acaso en parte, también, de extracción astur-leonesa occidental)". Segundo Gargallo, o secular proceso de castellanización a que foi sometido este currunchos de Extremadura, a pesar do illamento verbo de Castela-León e do resto da rexión ata hai pouco, dificulta a consideración como dialecto portugués deste enclave lingüístico; por outra parte, os falantes non teñen conciencia de pertenceren ó bloque galaico-portugués e si de usaren unha fala propia ("valverdeiru" os de Valverde do Fresno, "mañegu" os de Martín de Trevello e "lagarteiru" os das Ellas).

⁷ En marzo de 1992 publicouse o número 0 de *A Freita. Revista da MDGA*, centrada na problemática sociolingüística, cultural e ecolóxica da Terra Navia-Eo. Trátase da primeira revista da *franja exterior* escrita integramente en galego.

tro-orientais do galego", con especial atención á fronteira con Portugal. Felipe Lubián Lubián, na sesión celebrada en Lubián, tratou na súa ponencia das "Inquietudes galegas da outra Galicia"⁸.

5. Bibliografía para o estudio da *franza*

5.1. *Lingüística. A fronteira oriental do galego e a caracterización das áreas da franxa*⁹

Babarro González, X.: "A fronteira entre o galego e o asturiano", en *A Freita*, núm. 0 (marzo 1992), 11-15.

Babarro González: "A fronteira lingüística do Galego co Asturiano. Delimitación e caracterización das falas de transición dos concellos de Navia, Villallón, Allande e Ibias" en *Galicia estremeira* (no prelo).

Casado Lobato, C.: "La variedad lingüística del Bierzo", en *Lindeiros I* (1991), 107-111.

Fernández Rei, F.: *Dialectoloxía da lingua galega*, Xerais, Vigo, 1991², especialmente 19-23 e 139-151. Nas pp. 252-257 desta obra figura unha bibliografía detallada para cada área do galego oriental¹⁰.

⁸ No *Congreso Internacional da Cultura Galega*, organizado pola Dirección Xeral de Cultura que se celebrou do 22 ó 27 de outubro de 1990 en Santiago, Felipe Lubián presentou unha ponencia sobre a situación da lingua e da cultura galega en Zamora, titulada "Tristuras e ledicias de nacer en ningures: Cousas das Portelas", que vai ser editada nas actas do Congreso.

⁹ Xoán Babarro González está a preparar na Universidade de Santiago a tese de doutoramento *Galego de Asturias. Delimitación, caracterización e situación sociolingüística*, mentres que Ana Seco Orosa ultima a súa tese de licenciatura sobre *O galego falado na comunidade de Castela-León. Delimitación xeográfica e caracterización lingüística*.

Na Universidade de Oviedo José Antonio Fernández Vior prepara o seu doutoramento cun estudio sobre a fala galega do concello asturiano da Veiga; por outra parte, Fred Boller da Universidade alemana de Kiel está a traballar nunha tese de doutoramento sobre o problema da interferencia lingüística na fonética/fonoloxía e na morfoloxía verbal de falares de Zamora (22 puntos) e zonas colindantes de Ourense (7 puntos) e Portugal (5 puntos de Vinhais e 16 de Bragança).

¹⁰ A esta bibliografía hai que lle engadi-los seguintes traballos:

a) Galego de Asturias: Xosé Lluís García Arias, "Pl-, Cl-, Fl-, ente'l Navia y Eo", en *Lletres Asturianas*, 17 (1985), 25-29; José García García, "A propósito del gallego-asturiano de Allande", en *Archivum*, XXVII-XXVIII (1977-78), 549-554 (recensión da obra de Celso Muñiz, *El habla del Valledor. Estudio descriptivo del gallego-asturiano de Allande (Asturias-España)*, Amsterdam, 1978) e "Sobre el verbo en el habla de El Franco", en *Actas de la primera asamblea regional del bable* (1980), 141-153; Antonio Meilán García, *Arcaísmo y conservadurismo lingüístico en el Concejo de Castropol*,

- Fernández Rei, F.: "Trazos lingüísticos nos límites orientais da galeguidade", en *Lindeiros I*, (1991), 113-128.
- Fernández Rei, F.: "A Terra Navia-Eo, O Bierzo e As Portelas. Delimitación xeográfica e caracterización lingüística do 'galego exterior'", en *Congreso Celanova* (1992), 7-28.
- Fernández Rei, F.: "Galego oriental: O Bierzo, As Portelas e O Val de Verín", en *Actas do Simposio de Antropoloxía Lindeiros da Galeguidade II (Semellanzas, diverxencias, peculiaridades)* (11-12-13 de xullo de 1991. Verín / Chaves (Portugal) / Lubián (Zamora). Consello da Cultura Galega (no prelo).
- García, J.: "Los límites lingüísticos en el Bierzo vistos en la toponimia", en *Tierras de León*, 56 (1984), sen paxinar.
- García García, J.: "Sobre las variantes lingüísticas gallego-asturianas" en *BIEA*, 43, 132 (1989), 743-756.
- Gutiérrez Tuñón, M.: "La frontera entre el leonés y el gallego en el Bierzo (León)", en *XVI Congrès Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques*, Mallorca, 1980; II (1985), 517-521.
- Gutiérrez Tuñón, M.: "Apuntes dialectales sobre el Bierzo", en *RDTP*, XXXVI (1982), 129-136.
- Gutiérrez Tuñón, M.: *El habla de El Bierzo (León)*, Instituto de Estudios Bercianos, Ponferrada, 1986.
- Gutiérrez Tuñón, M.: "El gallego de El Bierzo (León)", en *Actas II Congreso Internacional da Lingua Galego-Portuguesa na Galiza* (Santiago-Ourense, setembro 1987), Associação Galega da Língua (1989), 131-135.
- Instituto da Lingua Galega: *Atlas Lingüístico Galego. Vol. I Morfoloxía verbal*, 2 tomos, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 1991. Hai 7 puntos da Terra Navia-Eo, 5 do Bierzo e 3 das Portelas.
- Meilán, A.: "A zona asturiana do Eo-Navia, zona lingüística galega", en *Congreso Celanova* (1992), 57-59.

memoria de licenciatura (inédita), Univ. de Oviedo, 1980, e "Los posesivos en el concejo de Castropol: funciones y valores", en *Lletres Asturianas*, 4 (1982), 50-54; José Luis Pérez de Castro, "Contribución léxica al gallego-asturiano (III)", en *Archivum*, 37-38 (1987-1988), 221-236.

En *Lletres Asturianas* Josefina Pérez Fernández publicou o "Vocabulariu de Tox (Navia) (A-D)", 30 (1988), 121-139; (E-H), 31 (1988), 133-160; (K-O), 33 (1989), 123-146; (P-R), 34 (1989), 77-99 e (S-Z), 35 (1990), 69-85. Na mesma revista Xosé M. Suárez Fernández publicou o "Vocabulariu de Mántaras (Tapia)" (A-E), 36 (1990), 73-103; (F-R), 38 (1990), 91-115 e (S-Z), 39 (1991), 41-56.

b) Galego do Bierzo: José R. Fernández González, "Dichos y refranes del Valle de Ancares (León)", en *RDTP*, XL (1985), 191-219, e *Toponimia del Bierzo (León) y etimología popular*. Separata das *Actas del I Congreso Internacional de la lengua española*, Cáceres (1987), editadas por M. Ariza, A. Salvador e A. Viudas.

- Meilán García, A.: "De cuestións históricas e lingüísticas sobre el galego de Asturias" en *Galicia estremeira* (no prelo).
- Neira, J.: "La realidad lingüística de Asturias", en *Mapa lingüístico de la España actual*, Fundación Juan March (1986), 61-76.
- Tuñón, M.: "El habla berciana", en *Revista del Instituto de Estudios Bercianos*, 1 (1981), 5-12.

5.2. Sociolingüística

5.2.1. Conflicto lingüístico e normalización

a) Xeneralidades¹¹

- A. G.: "Residuos del tercer canal. En los últimos años se han instalado en El Bierzo unas 8.500 antenas para captar la TVG", en *Diario de León* (7.05.89), 18.
- Abuín de Tembra, A.: "Glotoxicidio", en *ECG* (16.12.89), 61.
- Alarcos Llorach, E.: "¿Galicia asturiana o Asturias gallega?", en *LVA* (17.12.90).
- Álvarez, X.: "A favor de la llingua asturiana", en *LNE* (25.01.91), 30.
- Álvarez Blanco, Mª R.: "Viaxe a unha terra esquecida", en *Teima*, 25 (2-9 xuño 1977), 24.
- A Nosa Terra*: "Xornadas do Galego Exterior. Crece a reivindicación lingüística nas raias orientais con Astúries, León e Zamora", en *A Nosa Terra* (30.11.89), 8.
- A Trabe de Ouro*: "A Nosa Terra, O Bierzo, Entre-as-dúas-Portelas. I Congreso da Lingua e da Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora", en *A Trabe de Ouro*, 1 (1990), 127-130.
- A Trabe de Ouro*: "Manifestos de Vilafranca do Bierzo e de Grandas de Salime", en *A Trabe de Ouro*, 5 (1991), 141-144.

¹¹ A creación da MDGA en outubro de 1988 e a subvención de 1.200.000 pts. dadas pola Xunta de Galicia a este colectivo asturiano (agosto 1989) provocou no seu día fortísimas reaccións en contra nalgúns sectores intelectuais e políticos do Principado ante o "perigo" do posible "expansionismo galeguista" máis alá do Eo. En Galicia a prensa, a radio e a TV tamén se ocuparon amplamente da problemática do conflito lingüístico da *franja exterior*, polo que se deu a coñecer unha realidade practicamente descoñecida.

En moitos dos artigos da prensa de Oviedo e de Galicia que figuran neste subapartado de xeneralidades aparece reflectida a presunta galeguización e/ou colonización do occidente asturiano, ó igual cá polémica existente no Principado sobre a paralizada Lei do Bable, que contén un artigo sobre o "astur-galaico", e que o novo goberno do Principado intenta consensuar (*LNE*, 19.03.92, p. 22). Tamén se inclúen algúns artigos e entrevistas sobre a *llingua* asturiana, con referencias á situación lingüística da Terra Navia-Eo.

- C<arballa>, X.: "As Xornadas de Grandas reafirman as reivindicacións do galego do Principado. Asinado un acordo entre a Xunta e o goberno asturiano para a formación do profesorado", en *A Nosa Terra*, 458 (20.12.90), 11.
- Couselo: "O Bierzo, primeira comarca. Mentras Galicia experimenta con híbridos comarcales, Castilla y León crea una entidade con autonomía onde non se perdeu o idioma galego", en *ECG* (9.03.91), 24.
- Cheford Rad: "El proxecto del bable está ya máis cerca del consenso", en *LVA* (11.05.89).
- Cheford Rad: "Fracasa el último intento de consenso sobre la ley del bable", en *LVA* (25.05.89), 18.
- Eiré, A. / Luca, G.: "Ser galego en Asturias", en *A Nosa Terra*, 359 (20.10.88), 1-4.
- Eiré, A.: "Cúmio galaico-asturiano. González Laxe: retrato dun colonizado" en *A Nosa Terra*, 378 (9.03.89), 6.
- E<iré>, A.: "TVG en Asturias. Os viciños levan recollidas 1000 sinaturas para peder [sic] imaxes da nosa TV. Clausuran un repetidor da TVG en Navía", en *A Nosa Terra*, 426 (29.03.90), 11.
- El Progreso*: "El Principado protegerá su uso. Entre 40 y 60.000 personas hablan gallego en Asturias", en *El Progreso* (10.07.88), 16.
- Escudero, F.: "El Occidente, contra la 'galleguización'", en *LNE* (5.03.89), 26-27.
- Fabián, A.: "Asturianos de Occidente rechazan todo intento de galleguización", en *HL* (23.07.90), 15.
- F. Álvarez, F.: "Galleguización", en *LNE* (11.11.89), 2.
- Fernández, A.: "Grandas de Salime: crónica dun congreso. Sobre a normalización da lingua galega en Asturias", en *Cultural-90 de El Ideal Gallego*, A Coruña, 8 (21.12.90), 1.
- Fernández Braña, B.: "El galego de Asturias, hestoria dun esquecemento", en *LNE* (19.05.89), 55.
- Fernández Braña, B.: "El galego de Asturias. Historia dun esquecemento", en *LVG* (25.05.89), 19.
- Fernández Braña, B.: "¿Transculturización e glotocidio na Asturias de fala galega?", en *A Trabe de Ouro*, 4 (1990), 81-89.
- Fernández Braña, B.: "A MDGA e a actividade normalizadora no occidente asturiano", en *Congreso Celanova* (1992), 73-74.
- Fernández Braña, B.: "A MDGA e a luita pola normalización da lingua e da cultura galega no extremo occidental de Asturias", en *Galicia estremeira* (no prelo).
- Fernández Lorences, T.: "¿A favor de la llingua asturiana...?", en *LNE* (1.02.91).

- Fernández Martínez, L. / García Rodríguez, D.: "Na busca das raíces da terra Navia-Eo', en homenaxe a Dámaso Alonso. I Xornadas da lingua e da cultura galegas de Asturias", en *Faladeira. Revista de "Irmanciños da Fala"*, Pontearcas, 4 (Nadal 1990), 6-7.
- Fernández Rei, F.: "A normalización lingüística da Galicia Exterior (I)", en *DG* (3.06.88), 16.
- Fernández Rei, F.: "A normalización lingüística da Galicia Exterior (e II)", en *DG* (4.06.88), 16.
- Fernández Rei, F.: "A normalización lingüística en Galicia" en *LVG* (26.01.89), 24.
- Fernández Rei, F.: "A problemática lingüística no occidente de Asturias", en *LVG* (28.01.89), 21.
- Fernández Rei, F.: "Crónica da problemática da Asturias de fala e cultura galegas", en *A Trabe de Ouro*, 2 (1990), 187-191.
- Fernández Rei, F.: "A planificación lingüística do galego da franxa do occidente de Asturias e de Castela-León". Actas do *I Seminario Internacional sobre Planificación Lingüística / 1st International Seminar on Language Planning* (Santiago 25-28 setembro 1991), Consello da Cultura Galega (no prelo).
- Fernández Rei, F.: "A normalización lingüística do galego en Asturias", en *Ólissos*, 11 (abril 1992), 82-91.
- Fernández Rei, F.: "O 'Celanova, Casa dos Poetas', un recoñecemento á MDGA", en *A Trabe de Ouro*, 10 (no prelo).
- Franco García, D.: "Polémica y demagogia en torno al reemisor de TVG de El Mondigo", en *La Comarca del Eo*, Ribadeo (25.01.92), 4.
- F[rías] Conde, X.: "¿Qué conto é ese de que falamos galego?", en *A Freita*, núm. 0 (marzo 1992), 9-10.
- García, J. C.: "La prensa gallega presiona a la Xunta para que exija apoyo a su lengua al Gobierno del Principado. Protestas en Galicia por el abandono del idioma gallego en el occidente asturiano" en *HL* (25.07.88).
- García García, J.: "En defensa de nuestro galaico-asturiano", en *LNE* (5.12.90), 34.
- Giráldez, X. A.: "La normalización. El futuro de la lengua gallega más allá de sus propias lindes", *ECG* (3.2.91), 57.
- González Álvarez, E.: "Los asturianos que hablan gallego, marginados", en *LNE* (15.09.88).
- González Álvarez, E.: "Parece que no se entiende que existan asturianos que se expresan en gallego" (entrevista ó presidente da MDGA), en Suplemento Cultural de *LVA*, 33 (21.06.90), 29.

- González Álvarez, E.: "La política lingüística de la 'llingua'" (entrevista a Antón García, Coordinador do Servicio de Política Lingüística do Principado), en *Suplemento Cultural de LVA*, 55 (24.01.91), 29.
- Goyanes, E.: "Grupos de profesionais de Asturias andan á procura dunha subnorma recoñecida para a súa lingua", en *ECG* (7.06.88), 20.
- Gracia Noriega, J. I.: "Personas y hechos de Asturias. Galleguización" en *LNE* (14.03.89).
- Gracia Noriega, J. I.: "Las rejas de papel. Vino y sidra", en *HL* (27.03.89).
- Jardón, J.: "La Trapa, gallega o asturiana según convenga. La localidad de Villanueva de Oscos se aprovecha de estar en la línea limítrofe entre las dos comunidades", en *LNE* (1.05.90), 16.
- Jardón, J.: "Fraga inaugura el repetidor de Ribadeo para que 'la otra orilla no pierda nuestra habla'", en *LNE* (12.01.92), 18.
- La Comarca del Eo*: "El gallego de Asturias", en *La Comarca del Eo*, Ribadeo (5.01.90), 6-7.
- La Nueva España*: "Los políticos hablan del asturiano. Una lengua sin acuerdo", en *LNE* (9.02.92), 41-42.
- La Voz de Asturias*: "Cautela política hacia el bable" (opinión dos candidatos á Presidencia do Parlamento do Principado), en *Suplemento Cultural de LVA*, 69 (2.05.91).
- La Voz de Asturias*: "La viabilidad de la ley del bable queda en manos del PSOE", en *LVA* (19.05.89), 23.
- La Voz de Asturias*: "Las claras fronteras políticas se difuminan culturalmente. El 10% de la población del occidente astur se inclina por una identidad gallega", en *LVA* (15.11.90), 27.
- La Voz de Galicia*: "El ejecutivo del Principado considera una injerencia la ayuda de la Xunta para siete trabajos de investigación. Una subvención a la Mesa prá Defensa del Galego de Asturias enfrenta a los gobiernos autónomos", en *LVG* (16.08.89), 13.
- López, A.: "Las ondas autonómicas entran en conflicto. Navia reclama ver la televisión gallega", en *LVA* (25.04.90), 21.
- López, A.: "La televisión gallega 'invade' el Principado", en *LVA* (12.01.92), 17.
- López Roca, A. / Ron Tejedo, X. A.: "Solos ante o perigo" [sobre a captación da TVG no occidente de Asturias], en *A Freita*, núm. 0 (marzo 1992), 20-21.
- López Rodríguez, J.: "O galego exterior, un adorno para a Xunta" (entrevista con Xoán Babarro), en *Diario 16 de Galicia*, Vigo (1.03.92), 10.

- L<ópez> Témez, R.: "O Bierzo. Unha Galicia que perdéu a súa identidade", en *Teima*, 29 (30 xuño-7 xullo 1977), 14-15.
- L<ópez> T<émez>, X.: "Noticia do Bierzo", en *Espiral. Periódico independentista de información e debate*, Porto, 14 (marzo/abril 1985), 10.
- L<ópez> T<émez>, X.: "Constituída o pasado fin de semana en Corullón. A Mesa para a Defensa do galego do Bierzo pede o mesmo tratamento que recibe o castellano", en *A Nosa Terra*, 427 (5.05.90), 9.
- L<ópez> T<émez>, X.: "É considerado como escaso e falto de contido real. A bisbarra do Bierzo xa ten o seu propio Estatuto", en *A Nosa Terra*, 469 (14.03.91), 6.
- López Témez, X.: "O Bierzo hoxe", en *Congreso Celanova* (1992), 79-81.
- Llope, X. I.: "De colonizados y colonizadores", en *LNE* (22.03.89), 30.
- Llope, X. I.: "Asturias y Galicia: Notas a un desencuentro", en *LNE* (30.12.90), 61.
- Macías Macías, F.: "O Bierzo, ¿unha entelexia?", en *Congreso Celanova* (1992), 83-85.
- Manzano Rodríguez, P.: "El proyecto de ley de protección del bable y la enseñanza", en *LNE* (13.04.89).
- Martínez Fernández, C.: "A TVG e el occidente asturiano", en *A Freita*, núm. 0 (marzo 1992), 8.
- Maseda, A.: "Es hablado por unha población que ronda las 54.000 personas. Los asturianos quieren normalizar el uso del gallego en los concejos de la parte occidental del Principado" en *LVG* (7.07.88), 72 (derradeira páxina).
- Maseda, A.: "En las comarcas del Eo y el Navia se ha creado una asociación de defensa del idioma. La zona occidental de Asturias enarbola la bandera del gallego para defender su identidad", en *LVG* (13.12.88), 28.
- Maseda, A.: "Entidades culturales y asociaciones profesionales abandonan la potenciación del idioma. Los 160.000 gallegohablantes de Asturias, Bierzo y Zamora establecen canales de acercamiento a la tierra de Breogán", en *LVG* (7.03.89), 80 (derradeira páxina).
- Mediavilla, A.: "Dominio del bablante", en *La Comarca del Eo*, Ribadeo (17.08.88).
- Méndez Ferrín, X. L.: "¿Colonizar Asturias?", en *FV* (13.03.89), 2.
- Méndez Ferrín, X. L.: "Crónica do Bierzo", en *FV* (24.12.90), 2.
- Méndez Ferrín, X. L.: "A Galicia asturiana (I)", en *FV* (31.12.90), 2.
- Méndez Ferrín, X. L.: "A Galicia asturiana (II)", en *FV* (14.01.91), 2.

- Méndez Ferrín, X. L.: "A Galicia asturiana (e III)", en *FV* (21.01.91), 2.
- Moreno, M.: "Gallego, si, gracias. Los alumnos de las zonas limítrofes de Castilla y León podrán estudiar la lengua vecina", en *El País. Diario independiente de la mañana*, Madrid (2.04.89), 20.
- Neira, J.: "El Bierzo asturiano", en *LNE* (19.11.89), 2.
- Piñeiro, P.: "Asturies, patria queridaña. A Xunta ten que facer frente ás reivindicacións do occidente astur que quere seguir falando galego", en *DG* (6.08.90), 12.
- P < iñeiro >, P.: "Eilao, a filoloxía do SOS", en *DG* (6.08.90), 12.
- Poncelas Abella, A.: "En torno al gallegoberciano", en *La Crónica*, León (4.04.89), 14.
- Quintana, A.: "Die galicische und die katalanische *Franja*: ein Vergleich", en *Akten des 1. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik* (Berlin, 20-23 September 1990), preparadas por U. Herrman e A. Schönberger, Beihefte zu *Lusorama / Suplementos de Lusorama*, III (1991), 47-72.
- Rebustiello: "Cerca de 50.000 ciudadanos del occidente usan la 'fala' gallega. 'Ni separatistas ni nada, que aquí todos estamos orgullosos de ser asturianos'", en *LVA* (22.3.89), 18.
- Rielo, N.: "O Occidente de Asturias e Galicia. Don Antonio Lombardía, un galego no cabido da sé ovetense". En "Táboa redonda" de *El Progreso* (23.01.91), I.
- Rodríguez, S.: "Galicia, patria querida". Suplemento dominical de *FV* (21.05.89), I e VI-VIII.
- Rodríguez Fernández, P.: "Deixaide os bables en paz", en *LNE* (15.03.89), 42.
- Rubiera, P.: "El 61'2 por ciento de los asturianos se declara a favor de oficializar el bable", en *LNE* (3.02.92).
- Rubiera, P.: "El estudio spbre el bable 'urges' a un consenso para su normalización", en *LNE* (12.02.92), 48.
- Santolaya, P.: "Asturianizar, no galleguizar", en *HJ* (27.03.89).
- Sarille, X. M.: "Pola defensa do galego de Asturias", en *A Nosa Terra*, 359 (20.10.88), 4.
- Suárez, S.: "El gobierno de Asturias acusa a Galicia de hacer una política lingüística expansionista", en *LNE* (18.11.90), 24.
- Suárez Fernández, X.: "El castellanu vieno después del bable", en *LNE* (1.04.89).
- TVE-G. O 4 de xaneiro de 1991, na programación de Galicia (mediódía) emitiu o informe "Nos lindeiros da galegitude" sobre a problemática da normalización do galego en Asturias, León e Zamora (15').

TVG. No programa *As de ouros* emitiuse en 1990 unha reportaxe titulada "A Galicia exterior". Na 1ª entrega analizouse a situación da Terra Navia-Eo, a 2ª dedicouse ó Bierzo e a 3ª ás Portelas.

b) Estatus legal

González Álvarez, E.: "El gallego de Asturias: el problema de las lenguas supracomunitarias" en *LVA* (25.01.90), 28.

González <Álvarez>, E.: "Sobre la Ley de Protección del Bable" (entrevista con Joaquín Varela, Profesor Titular de Dereito Constitucional), en Suplemento Cultural de *LVA*, 26 (3.05.90).

González Álvarez, E.: "O galego de Asturias no Proxecto de Lei de Protección do Bable", en *Congreso Celanova* (1992), 61-71.

González González, M.: "Problemática legal do galego no seu ámbito territorial", en *Congreso Celanova* (1992), 43-51.

López Mira, A. X.: "Posibilismo xurídico de reintegración administrativa no marco legal vixente, en *Congreso Celanova* (1992), 53-56.

Monteagudo, X.: "A oficialidade da lingua galega: o marco legal", en *Grial*, 107 (1990), 387-398.

Morán, P.: "La hora de la verdad para la 'lingua'" (entrevista con L. Tolívar Alas, Catedrático de Dereito Administrativo), en *LVA. El Domingo* (17.04.88), 8.

Santolaya, P.: "Asturianizar, no galleguizar", en *HL*, (27.03.89).

Sarille, X. M.: "Sobre a futura regulación legal do galego de Asturias", en *ECG* (7.06.88), 20.

Tolívar Alas, L.: "Normalización lingüística y Estatuto asturiano", en *Lletres Asturianas*, 31 (1989), 7-24.

Tolívar Alas, L.: "Reflexiones jurídicas sobre la situación lingüística de Asturias. Las carencias del 'mapa de las lenguas'", en Suplemento Cultural de *LVA*, 7 (21.12.89), 29.

Tolívar Alas, L.: "Reflexiones jurídicas sobre la situación del bable en Asturias. La protección de la variedad lingüística", en Suplemento Cultural de *LVA*, 8 (8.12.89), 36.

c) A normalización no ensino. Usos e actitudes

Consello da Cultura Galega: *A implantación do galego no ensino nas zonas galego-falantes de Asturias, León e Zamora*. Santiago, 1991 (Figura como apéndice documental en *Lindeiros I* (1991), 175-181).

García Fernández, M. C.: *Actitudes lingüísticas na franxa occidental de Asturias: unha aplicación do diferencial semántico*. Memoria de

- licenciatura. Departamento de Métodos de Investigación e Diagnóstico en Educación. Universidade de Santiago, 1990.
- Madera Coto, M.: "Primeiros pasos del gallego-asturiano na escola" (traducción de X. M. Suárez Fernández), en *Trébole. Revista pedagóxica*. Conseyería d'Educación, Cultura y Deportes do Principau d'Asturies, 6 (1991), 9-22.
- Rubal, X. / Arza, N. / Veiga, D.: *A lingua nas franxas occidentais de Asturias, León e Zamora. Alumnado adolescente e profesorado*. Consello da Cultura Galega, Santiago, 1992.
- Santamarina, A.: "Proposta de programa de normalización lingüística para os concellos de Asturias de fala galega", en *Galicia estre-meira* (no prelo).
- Veiga, D. / Arza, N. / Rubal, X.: "Situación sociolingüística do alumnado das zonas limítrofes con Galicia", en *Lindeiros I* (1991), 129-139.

5.2.2. Normativización lingüística

- La Voz de Asturias*: "La Mesa edita normas ortográficas y gramaticales del gallego en Asturias", Suplemento Cultural de *LVA*, 37 (19.09.90), 27.
- Mesa prá Defensa del Galego de Asturias: *Normas ortográficas e morfolóxicas del galego de Asturias*, 1990. Recensión de R. M. López Gato en *Cadernos de Lingua*, 2 (2º semestre 1990), 215-216
- Redacción de *A Freita*: "Consideracións al redor dun artigo publicado na revista *Trébole*", en *A Freita*, núm. 0 (marzo 1992), 16-17.
- Santamarina, A.: "Sobre a normativización do galego exterior", en *Congreso Celanova* (1992), 37-41.

5.3. Antropoloxía, cultura e historia. A problemática identidade das comarcas da "franca exterior"

- Balboa, J. A.: "El Bierzo y los bercianos", en *Tierras de León*, 61 (1985), sen paxinar.
- Ballano Bueno, A.: "O derradeiro concello de Zamora: Porto de Sanabria", en *Nos Lindeiros* (1990), 97-109.
- Ballano Bueno, A.: "Nos lindeiros da galeguidade: Porto de Sanabria", en *Lindeiros I* (1991), 159-163.
- Carrera, V.: "Racha-las fronteiras (Cara a unha ecoloxía lingüística do galego)", en *Congreso Celanova* (1992), 87-89.
- Casariego, J. E.: "La verdad sobre los límites de Asturias y Galicia", en *LNE* (marzo 89).

- Cueto, J.: "Priscilianos, asturianos y gallegos", en *LVA* (17.12.90), 5.
- Diego, F.: "La Asociación Antola recuperó experimentalmente una fiesta que no se celebraba desde 1935. San Antolín de Ibias resucitó este año la antigua mascarada de 'Os reises'", en *LNE* (9.01.90), 18.
- Fernández de Rota e Monter, X. A.: "A polémica identidade do Bierzo" en *Nos lindeiros* (1990), 19-35.
- García García, J. L.: "Discursos y fronteras: límites físicos, límites sociales y límites mentales", en *Lindeiros I* (1991), 55-65. Estúdiase a Comarca dos Ozcós.
- García García, J. L. et alii: *Rituales y proceso social. Estudio comparativo en cinco zonas españolas*. Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales. Ministerio de Cultura, Madrid, 1991.
- González Reboredo, X. M.: "Espacialidade matrimonial e herdanza nos lindeiros de Asturias, Galicia e León", en *Lindeiros I* (1991), 81-95.
- Lorenzo, R.: "A constitución histórica do galego como lingua románica e de Galicia como entidade nacional", en *Congreso Celanova* (1992), 29-35.
- Meilán García, A.: "Facendo un pouco de historia", en *A Freita*, núm. 0 (marzo 1992), 18-19.
- Meilán García, A.: "De cuestións históricas e lingüísticas sobre o galego de Asturias" en *Galicia estremeira* (no prelo).
- Pérez Negreira, Mª M.: "Niveis de identidade nunha fronteira berciano-galega: Oencia", en *Nos lindeiros* (1990), 57-80.
- Pérez Negreira, Mª M.: "Oencia: síntese cultural máis aló dunha fronteira", en *Lindeiros I* (1991), 153-157.
- Rodríguez Campos, X.: "Como pensar a identidade nos límites: Os Ancares", en *Lindeiros I* (1991), 73-80.
- Silveira, H. / Cela, M.: "A cultura galega no Bierzo", en *Congreso Celanova* (1992), 75-77.
- Varela Ben, M. M^a.: "No occidente asturiano: San Antolín de Ibias", en *Nos lindeiros* (1990), 37-56.
- Varela Ben, M. M^a.: "Aproximación ós lindeiros da galeguidade nunha zona do occidente asturiano: San Antolín de Ibias", en *Lindeiros I* (1991), 147-151.

5.4. Miscelánea

- Babarro, X. et alii: *Os contos do xilgaro. Contos galegos de Asturias, León e Zamora*, Diario 16 de Galicia, [Vigo], 1992.

- Babarro González, X.: "Antolín Santos Mediante Ferrara. Un escritor da Galicia de Asturias", en *A Trabe de Ouro*, 11 (1992) (no prelo).
- Fernández Rei, F.: "Os traballos de Dámaso Alonso sobre o galego de Asturias e dos Ancares. A súa importancia na historia da lingüística galega", en *Galicia estremeira* (no prelo).
- Frías Conde, F. X.: *El xabari que quería engalar e outros relatos*. MDGA "Castelo das Letras", Ed. Ambitú, Oviedo, 1991. Recensións de A. Rial Aparicio en *A Trabe de Ouro*, 9 (1992), 111-112, e de X. Barcia López: "El xabari que xa engalou", en *A Freita*, núm 0 (marzo 1992), 7-8.
- López Fernández, E.: "Pedras Apañadas. Explotacións mineiras de época romana na fronteira galaico astur de Grandas de Salime e Fonsagrada", en *Galicia estremeira* (no prelo).
- Martínez Fernández, C.: "Semántica e pragmática da literatura oral da comarca Navia-Eo", en *Galicia estremeira* (no prelo).
- Méndez Ferrín, X. L.: "Fermín Penzol e o nacionalismo galego", en *Galicia estremeira* (no prelo).

5.5. Abreviaturas bibliográficas

- A Freita*. Revista da MDGA. Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da Cultura da Comarca. Eilao (Asturias).
- A Nosa Terra*. Promocións Culturais Galega. Santiago-Vigo.
- Archivum*. Revista de la Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Oviedo.
- A Trabe de Ouro*. Publicación Galega de Pensamento Crítico. Grupo Sotoblán. Santiago.
- BIEA*: Boletín del Instituto de Estudios Asturianos. Oviedo.
- BOPG*: Boletín Oficial Parlamento de Galicia.
- Congreso Celanova*: García Crego, X. M. (ed.): *Comunicacións I Congreso da Lingua e a Cultura galegas en Asturias, León e Zamora*. Clube Cultural Adiante, Vigo, 1992.
- DG*: *Diario de Galicia*. Vigo <Publicación diaria>.
- DOG*: *Diario Oficial de Galicia*.
- ECG*: *El Correo Gallego*. Santiago de Compostela <Publicación diaria>.
- El Progreso*. Lugo <Publicación diaria>.
- FV*: *Faro de Vigo*. *Diario Decano de la prensa nacional*. Vigo.
- Galicia estremeira*: F. Fernández Rei (ed.): *Da Galicia estremeira. Estudos sobre a lingua e a cultura galegas de Asturias* (título provisorio), Ed. Xerais, Vigo (no prelo). Contén as ponencias das I

Xornadas da Lingua e da Cultura Galega de Asturias "Na busca das raíces da Terra Navia-Eo". Homenaxe a Dámaso Alonso, organizadas pola MDGA en Grandas de Salime os días 15 e de 16 decembro de 1990.

Grial. Revista Galega de Cultura. Galaxia. Vigo.

HL: Hoja del Lunes. Oviedo.

Lindeiros I: X. M. González Reboredo / X. A. Fernández de Rota (coords.): Actas do Simposio de Antropoloxía "Lindeiros da Galeguidade I" (5/6/7 de xullo de 1990. O Cebreiro/ A Proba de Navia/ Vilafranca 1990). Consello da Cultura Galega, Santiago, 1991.

LNE. La Nueva España. El periódico de Asturias. Oviedo.

Lusorama. TFM -Domus Editoria Europaea. Frankfurt am Main.

LVA: La Voz de Asturias. Diario Regional Independiente. Oviedo.

LVG: La Voz de Galicia. A Coruña <Publicación diaria>.

Lletres Asturianas. Boletín Oficial de l'Academia de la Llingua Asturiana. Principáu d'Asturies. Uviéu.

Nos lindeiros: Nos lindeiros da galeguidade 1. Xosé A. Fernández de Rota e Monter (Dir.). Consello da Cultura Galega/ Comisión de Antropoloxía, Santiago, 1990.

Ólisbos. Os amantes da palabra. Asociación Cultural Ólisbos, os amantes da palabra. Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela.

RDTP: Revista de Dialectología y Tradiciones Populares. CSIC. Madrid.

Teima. Revista galega de información xeral. Sociedade Galega de Publicacións. Santiago.

APÉNDICES DOCUMENTAIS

I

MANIFESTO DAS COMUNIDADES DE LINGUA E CULTURA GALEGAS DE ASTURIAS, LEÓN E ZAMORA

Reunidos en Celanova os días 21 e 22 de decembro de 1989 representantes do occidente de Asturias, do Bierzo e dos concellos de fala e cultura galegas de Zamora, así como de Galicia, para analizarmos conxuntamente a problemática lingüística, sociocultural e xurídica da franxa que estrema coa actual Galicia administrativa, facemos público o seguinte MANIFESTO:

I. As comarcas máis occidentais de Asturias, León e Zamora posúen non só unha lingua común á da Galicia administrativa, senón tamén un patrimonio cultural común; como se pode apreciar -entre outros aspectos- na antropoloxía, na arqueoloxía e no dereito consuetudinario. A todos compete que esta identidade cultural sexa respectada e preservada.

II. Esiximos da Xunta de Galicia a estricta e inmediata efectividade das previsións do art. 21.2 da Lei de Normalización Lingüística, relativo á protección da lingua galega falada en territorios limítrofes coa Comunidade Autónoma, na actualidade totalmente indefensos e sometidos ó perigo de transculturización.

III. Esiximos das autoridades das Comunidades Autónomas de Asturias e Castela-León o pleno respecto da identidade lingüística e cultural das comarcas occidentais de fala e idiosincrasia galegas, á vez que demandamos que se tomen as medidas necesarias que garantan o exercicio dos dereitos emanados dese patrimonio lingüístico e cultural.

IV. Reclamamos que nas convocatorias dos organismos da Xunta de Galicia, en especial das Consellerías de Educación e de Cultura (concursos escolares, prensa escolar, proxectos de investigación...) se declare expresamente que poden acollerse ás mesmas os centros de ensino, os colectivos socioculturais e as persoas das citadas zonas.

V. Reivindicamos que no distrito universitario único de Galicia teñan idénticos dereitos de acceso os estudantes que proceden dos concellos de lingua e cultura galegas do occidente de Asturias, León e Zamora que os procedentes da Galicia administrativa. O mesmo demandamos para o ensino básico e non universitario.

VI. Reclamamos da Xunta de Galicia que reforme os programas de ensino básico e medio para incluír neles a realidade xeográfica, lingüística e sociocultural das citadas zonas da Galicia non administrativa.

VII. Reclamamos dos poderes públicos a adopción das medidas necesarias que garantan a plena cobertura da RTVG e da RTVE-G en toda a franxa estremeira con Galicia. Igualmente pedimos que ámbolos Entes Públicos de radiotelevisión establezan unha rede de corresponsalías en todas estas comarcas.

VIII. Esiximos das diferentes administracións públicas o total respecto pola auténtica toponimia galega destas zonas.

IX. Finalmente queremos deixar claro que a normalización lingüística do occidente de Asturias, León e Zamora ten que vehicularse no actual galego común, sen prexuízo de que nunha primeira fase, especialmente no ensino, poida aplicarse unha

subnorma lingüística que acolla algunhas peculiaridades propias, inexistentes no galego común.

Os participantes no I Congreso da Lingua e a Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora manifestámo-la nosa vontade de dar continuidade a estes encontros co fin de facer un seguimento do proceso de normalización lingüística en todo o territorio de fala galega.

Celanova, 22 de decembro de 1989

II

ACORDOS DO CURSO "LOS CARACTERES GENERALES DEL GALLEGO DE ASTURIAS / OS CARACTERES XERAIS DO GALEGO DE ASTURIAS"

1º. As falas del extremo occidental de Asturias son unha variante del galego oriental, e non un galego asturianizado nin un asturiano agalegado. Datos lingüísticos e extralingüísticos (toponimia, etnografía, epigrafía, dereito consuetudinario...) confirman a unidade lingüística e cultural coa zona galega vecía.

2º. As normas ortográficas e morfolóxicas que se elaboren pra esta zona deben ter sempre como referencia el galego común, respectando a personalidade lingüística da área.

3º. Os poderes públicos del Principado de Asturias deben iniciar xa uha política de dignificación e normalización tanto del galego no occidente como da lingua asturiana no resto da provincia, con especial atención al ámbito escolar.

Oviedo, 16 de marzo de 1990

III

PROPOSTA DOS "LINDEIROS DA GALEGUIDADE I"¹²

1. Que se inclúa a lingua galega como materia de ensino nun programa experimental de tres anos nas comunidades galego falantes de Asturias, León e Zamora, respectando ata onde sexa aconsellable as variantes lingüísticas locais, en especial na comunicación oral. A parte das razóns aducidas na exposición de motivos, debemos engadir aquí que son numerosos os escolares destas comarcas que cursan estudos medios ou superiores en centros de Galicia: teren cursado galego aproximaría os currículos escolares destas zonas ós da Comunidade Galega e facilitaría a integración dos alumnos que, polos motivos que for, se trasladasen a cursa-los estudos medios ou superiores a Galicia".

2. Que se creen equipos de profesores nos distintos niveis de ensino dependentes do Ministerio de Educación e Ciencia para atender estas necesidades ou ben que se establezan os acordos necesarios coa Consellería de Educación da Xunta de Galicia para colaborar prestando os medios humanos e materiais necesarios.

¹² Cf. nota 4.

3. Que se cree unha comisión por cada provincia que faga un seguimento do programa experimental e regulamente os mecanismos a seguir para unha equiparación dos programas cos que se desenvolven na Comunidade Autónoma Galega.

4. Que a Lingua e a Literatura Galegas sexan consideradas materias obrigatorias nos plans de Reforma, cun programa idéntico ó da Comunidade Autónoma Galega.

5. Que se promova a curto prazo o desenvolvemento de proxectos lingüísticos de centro para a incorporación progresiva do galego como lingua vehicular de ensino, particularmente con nenos de idade máis nova e naqueles centros onde por seren maioría os nenos galegos falantes o ensino na súa lingua é máis factible.

6. Que se estimule a incorporación do galego nas comunicacións internas e externas da comunidade escolar".

Vilafranca, 7 de xullo de 1990

IV

MANIFESTO DE VILAFRANCA DO BIERZO

Reunidos en Vilafranca do Bierzo os días 7 e 8 de decembro de 1990 representantes de colectivos da Terra Navia-Eo, do Bierzo e das Portelas, así como de Galicia, para analizarmos conxuntamente a problemática socio-lingüística e socio-cultural e os camiños da normalización, facemos público o seguinte MANIFESTO:

I. Os Concellos da Terra Navia-Eo, do Bierzo occidental e das Portelas comparten lingua e identidade cultural coa Galicia administrativa.

II. Esiximos da Xunta de Galicia a estricteza e inmediata efectividade das previsións do art. 21.2 da Lei de Normalización Lingüística, relativo á promoción e impulso da lingua galega falada en territorios limítrofes coa Comunidade Autónoma, na actualidade totalmente indefensos e sometidos ó perigo de transculturización.

III. Esiximos da administración central do Estado e das administracións autonómicas de Asturias e de Castela-León o pleno respecto da identidade lingüística e cultural das comarcas occidentais de lingua e cultura galegas, á vez que demandamos que se tomen as medidas necesarias que garantan o servizo dos dereitos emanados dese patrimonio lingüístico e cultural.

IV. Reclamamos que nas convocatorias dos organismos da Xunta de Galicia, en especial das Consellerías de Educación e de Cultura (concursos escolares, prensa escolar, proxectos de investigación...) se declare expresamente que poden acollerse ás mesmas os centros de ensino, os colectivos socioculturais e as persoas das citadas zonas.

V. Reivindicamos que no distrito universitario único de Galicia teñan idénticos dereitos de acceso os estudantes que proceden dos concellos de lingua e cultura galegas das comunidades autonómicas de Asturias e de Castela-León que os procedentes da Galicia administrativa. O mesmo demandamos para profesores e estudantes do ensino non universitario.

VI. Reclamamos da Xunta de Galicia que na reforma dos programas do ensino non universitario se inclúa a realidade xeográfica, lingüística e socio-cultural das citadas zonas.

VII. Reclamamos dos poderes públicos a adopción das medidas necesarias que garantan a plena cobertura da RTVG e da RTVE-G en toda a franxa estremeira con Galicia. Igualmente pedimos que ámbolos Entes Públicos de radiotelevisión establezan unha rede de corresponsalías en todas estas comarcas.

VIII. Esiximos das diferentes administracións públicas o total respecto pola auténtica toponimia galega destas zonas.

IX. Xa que a lingua destas zonas é un patrimonio común de tódolos galego falantes, instamos ás persoas, colectivos e institucións dedicadas á fixación da lingua que teñan presentes todo este acordo lingüístico, especialmente no plano léxico, para fortalece-lo galego común.

Os participantes no II Congreso da Lingua e a Cultura Galega da Terra Navia-Eo, O Bierzo e As Portelas manifestámo-la nosa vontade de dar continuidade a estes encontros co fin de facermos un seguimento do proceso de Normalización Lingüística e Cultural en todo o territorio da lingua galega e chamamos ós cidadáns de toda a área galego falante a unha urxente inter-relación.

Vilafranca, 8 de decembro de 1990

V

MANIFESTO DA MESA PRA DEFENSA DO GALEGO DO BIERZO

A MDGB (Mesa prá Defensa do Galego do Bierzo), organizadora do II Congreso da Lingua e da Cultura Galega da Terra Navia-Eo, O Bierzo e As Portelas, quere expresar a súa identificación coas conclusións recollidas no manifesto final deste Congreso.

Pola súa parte, engadir unha serie de iniciativas no tocante á problemática do galego no Bierzo, de cara a avanzar no labor de defensa da lingua e da cultura galegas dos concellos occidentais do Bierzo:

I. Propiciar a integración no noso proxecto dunha serie de asociacións, colectivos e individualidades que veñen traballando de distinto xeito pola dignificación e a promoción da nosa cultura galega, para organizar con eles a 1ª Asemblea Xeral da MDGB (Mesa prá Defensa do Galego do Bierzo).

II. Rematar as xestións, xa iniciadas, coas administracións de Galicia e de Castela-León, coa finalidade de concretar estes puntos:

1. Organización dun Curso de Lingua Galega para o profesorado galego falante da zona berciana.

2. Integración a tódolos niveis das asociacións e colectivos dos concellos de cultura galega no censo de Asociacións Culturais de Galicia.

3. Esixencia dunha urxente cobertura técnica da Radio e da TVG autonómica, así como da TVE-G, na zona, acompañado da creación de corresponsalías de tódolos medios de comunicación, pra facilitar a dignificación e a promoción da cultura galega.

4. Esixencia a tódolos entes correspondentes do absoluto respecto pola nosa toponimia autóctona.

Por último, queremos agradecer a participación de tódolos asistentes ó Congreso e manifestar a nosa solidariedade coas xentes que coma nosoutros loitan pola dignificación da nosa lingua e da nosa cultura.

Vilafranca, 8 de decembro de 1990

VI

MANIFESTO NORMALIZADOR DAS "I XORNADAS DA LINGUA E DA CULTURA GALEGA DE ASTURIAS"

Os asistentes ás I Xornadas da Lingua e da Cultura Galegas de Asturias que co lema "Na busca das raíces da Terra Navia-Eo. Homenaxe a Dámaso Alonso" se celebraron na vila de Grandas de Salime os días 15 e 16 de decembro de 1990, organizadas pola MDGA (Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da Cultura da Comarca), facemos público el seguinte MANIFESTO:

I. Os 18 Concellos da Terra Navia-Eo comparten lingua e identidade cultural coa Galicia administrativa.

II. Reclamamos del Goberno del Principado de Asturias, a inmediata posta en marcha dunha campaña de sensibilización e dignificación del uso da lingua galega nos concellos del occidente, semellante ás que se tein feito prá dignificación del uso da lingua asturiana.

III. Igualmente reclamamos das autoridades del Principado que teñan presente a realidade sociolingüística del extremo occidental á hora de programaren publicaciois, dotaciois bibliotecarias, actividades culturais en xeral e axudas á investigación a persoas ou colectivos, con vistas á plena normalización da lingua galega nos concellos da zona.

IV. Reclamamos del MEC a inmediata dotación de profesorado pra introducir, a partir del curso 1991-92, a lingua galega nos diferentes niveles educativos nos centros da zona.

V. Igualmente reclamamos del MEC que nos deseños curriculares del ensino non universitario se teña presente a realidade lingüística, sociocultural e xeográfica dos concellos máis occidentales de Asturias.

VI. Reclamamos dos poderes públicos a adopción de medidas técnicas que garantan a plena cobertura da RTVG e da RTVE-G, con cadansúa corresponsalía na comarca.

VII. Reclamamos dos organismos dependentes da administración central del Estado e da administración del Principado a fixación e a plena restauración da toponimia da comarca na súa forma tradicional.

VIII. Xa que a lingua del extremo occidental de Asturias é un patrimonio común de tódolos galego falantes, instamos á Real Academia Galega, al Instituto da Lingua Galega e a outras instituciois e colectivos que se ocupan de codificaren el galego, que teñan en conta os trazos idiomáticos destas falas, especialmente léxicos, porque, debido al sou xeral conservadurismo lingüístico, manteinse nestos concellos formas autenticamente galegas, mesmo ás veces inexistentes no chamado "galego del interior".

IX. Reclamamos da Xunta de Galicia e da Xunta del Principado que favorezan toda clase de intercambio cultural (exposiciois, representaciois teatrales, grupos musicais, etc.) entre as comarcas del occidente de Asturias e de Galicia.

Grandas de Salime, 16 de decembro de 1990

VII

MANIFESTO ECOLÓXICO DAS "I XORNADAS DA LINGUA E DA CULTURA GALEGA DE ASTURIAS"

Os asistentes ás I Xornadas da Lingua e da Cultura Galegas de Asturias que co lema "Na busca das raíces da Terra Navia-Eo. Homenaxe a Dámaso Alonso" se celebraron na vila de Grandas de Salime os días 15 e 16 de decembro de 1990, organizadas pola MDGA (Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da Cultura da Comarca), facemos público el seguinte MANIFESTO ECOLÓXICO:

"Declaramos a nosa oposición ante el grave atentado ecolóxico, cultural e humano que supón a programada construción de dous grandes embalses no Alto Navia e outra presa en Pezós, que sumados aos tres que xa existen (Salime, Doiras e Arbón) supoñin a total destrucción e desaparición dun río mitolóxico (Navia era el nome da deusa celta dos ríos e das fontes) e el asulagamento dunhas terras comprendidas entre Moelos e os Ancares cus valores ecolóxicos e etnográficos indiscutibles e que mellor conservan as súas raíces antiquísimas. Ademais de coartar calquera expectativa de futuro e renovación condenando a unha población economicamente deprimida á emigración e al absoluto esfarelamento dos sous xeitos de vida".

Grandas de Salime, 16 de decembro de 1990